

1. INLEIDING

Interesse in de historische kaart anno 2015: de blik op het heden

De belangstelling voor historische kaarten, gebundeld in atlassen, is vandaag de dag zeer groot. Enkel een greep uit het krantenkoppenarchief van het afgelopen jaar levert het volgende op: 'Utrechts erfgoed opnieuw op de kaart' (Wijkse Courant – 4 maart 2015 – over 'Tastbare tijd', een cultuurhistorische atlas die wegens populariteit opnieuw is gedrukt en uitgebreid), 'Nauw verweven met Rotterdam' (AD / Rotterdams Dagblad – 29 november 2014 – naar aanleiding van de presentatie van de Historische Atlas van Schiedam door Scyedam (De historische vereniging van Schiedam)) en 'Kaarten tonen samenhang gebied' (De Gelderlander, 21 november 2014 – over de totstandkoming van de 'Atlas van het Rivierenland', waarin 'bijzonder kaartmateriaal' de basis vormt voor historische verhalen over de streek). De atlassen tonen reconstructiekaarten van de desbetreffende omgeving in het verleden. Jan Werner, ex-conservator van Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam zegt over deze 'hausse aan aandacht' in een interview met NRC-Handelsblad in 2012: 'Particulieren willen weten hoe hun nabije omgeving er vroeger uitzag. Ook professionele natuurbeheerders, landschapsarchitecten en geografen die onderzoek doen naar de oudste landschappen van ons land keren terug naar de bron, naar de historische atlassen'.

Het detailniveau is bij deze gereconstrueerde kaarten vandaag de dag zeer hoog, waardoor de particulier van nu er ook vanuit kan gaan dat de informatie die hij op de kaart aantreft de juiste was. Iets wat tegenwoordig bijna niet meer mogelijk is zonder de hulp van digitale middelen. Met behulp van websites als GoogleMaps en OpenStreetMap kunnen niet alleen particulieren uitgebreid informatie op doen, maar krijgen ook professionals vele nieuwe middelen tot hun beschikking om een kaart op een zo'n gedetailleerd mogelijke wijze met een generaliserende schaal samen te stellen. Lion Charmant, een Amsterdamse cartograaf, toonde toonde dit onlangs aan aan de hand van een project, waarbij hij in februari 2014 de hoofdstad van 1822 volledig reconstrueerde met behulp van digitalisering van tachtig oude kadasterkaarten. Hierdoor is nu exact zichtbaar geworden hoe Amsterdam er in de tijd van Lodewijk Napoleon, dus omstreeks 1810, uitzag.

Oude kaarten: de blik op het verleden

Interessant is nu de vraag hoe het met dit detailniveau in het verleden gesteld was. Bij oude kaarten ('in het verleden vervaardigde kaarten die niet langer voldoen aan het doel waarvoor zij zijn vervaardigd, maar wel van historische of artistieke waarde kunnen zijn') bestonden deze digitale mogelijkheden namelijk nog niet. Twee categorieën 'oude kaarten' zijn bekend:

- Wat de oudst bekende kaarten betreft (vanaf 1350 tot en met de 15^e eeuw), dienen we voor ogen te houden dat dit meetkundig gezien nog geen kaarten waren. Plattegronden werden in die tijd voornamelijk gemaakt als schets of in de vorm van een schilderij. Zij waren dan ook nauwelijks gebaseerd op afstanden, en veel meer op gedachten ('mental maps'). Hierdoor zijn volgens Marijke Donkersloot-de Vrij deze kaarten bij wetenschappelijk onderzoek zeker historisch-cartografisch interessant, maar nauwelijks historisch-topografisch. Van der Krogt stelt evenwel dat deze typering als 'mental maps' niet helemaal juist is, omdat deze benaming eerder uitgaat van het gegeven dat kaarten volledig uit het hoofd zijn getekend. Vóór 1500 is er echter wel degelijk al sprake van waarnemingen, waardoor de karakterisering 'op het oog' voor deze schetsen toepasselijker is.

- Vanaf 1535 nam de kaartproductie in West-Europa een vlucht, mede dankzij een succesvolle nieuwe meetmethode die als een van de eersten gebruikt werd door de cartograaf Jacob van Deventer. Met behulp van driehoeksmeting maakte hij in opdracht van landheer Karel V en later de Spaanse koning Philips II karteringen van Nederlandse gewesten, zoals Gelre en Vlaanderen. Later vervaardigde hij plattegronden van ongeveer 250 steden in de Lage Landen. Gebaseerd op meetkundige grondslag en met als doel militair gebruik, waren de kaarten, inclusief stadsomringende

plattelandsgebieden, voor hun tijd zeer gedetailleerd. Zij zijn daarmee dan ook van onschatbare waarde voor de Nederlandse, stedenbouwkundige geschiedenis en vormen tevens belangrijk onderzoeksmateriaal bij historisch-geografisch onderzoek.

Heden en verleden gecombineerd bij historische verenigingen

Terug naar de huidige tijd, waarin geschiedkundige atlassen gekenmerkt worden door talloze reconstructies van oude kaarten. Wanneer daarbij hedendaagse historische kennis en het 'vroegst cartografische verleden' met elkaar gecombineerd worden, dan blijkt Jacob van Deventer met zijn nieuwe methode van driehoeksmeting midden 16^e eeuw baanbrekend te zijn geweest en kan zijn kartering van ongeveer 250 steden uit de Lage Landen gelden als 'startpunt'. Een startpunt, dat vandaag de dag nog altijd interessant is voor zowel beroepsbeoefenaars binnen de cartografie, als geïnteresseerde hobbyisten, twee op het eerste gezicht wellicht tegengestelde groepen, die elkaar tegenwoordig vaak vinden in historische verenigingen. Met betrekking tot Van Deventer ontstaat hier dan een interessant onderzoeksvraagstuk, namelijk hoe huidige historische verenigingen vandaag de dag de stadsplattegronden van Van Deventer beschouwen. Zien deze verenigingen in hun publicaties de kaart van Van Deventer ook als 'startpunt'? Of besluiten zij weinig tot geen waarde aan de kaart te hechten en de kaart in hun publicaties niet eens op te nemen? Zo komen we met andere woorden tot de volgende vraagstelling:

In hoeverre beschouwen stadshistorische verenigingen van een door Van Deventer gekarteerde Hollandse stad, de kaart van Van Deventer als 'betrouwbare historische bron' voor hun stad?

Deze vraagstelling kan niet 'in één keer' worden beantwoord, daarvoor is hij te gecompliceerd. Nuttig is het daarom deze hoofdvraag als het ware 'op te knippen' in verschillende deelvragen.

Deze luiden achtereenvolgens:

- *In hoeverre worden historische kaarten bij historische verenigingen voor geschiedkundig onderzoek gebruikt?* Gebruikt een historische vereniging geen historische kaarten en zijn zij er niet mee bekend, dan is het immers vrij zinloos uitspraken te doen over deze kaarten.
- *Welk belang hechten historische verenigingen aan de stadsplattegronden van Van Deventer?* Oftewel, wat is voor historische verenigingen de mate van 'belangrijkheid' van de plattegronden? En belangrijker: welke beweegredenen zitten hier dan achter?
- *In hoeverre gelden de stadsplattegronden van Van Deventer voor historische verenigingen als 'cartografisch startpunt'?* Zoals vermeld was Van Deventer de eerste die de nieuwe meetkundige technieken op grote schaal toepaste, en wegens zijn uniformiteit nauwkeurige plattegronden vervaardigde. Hoe kijken historische verenigingen hier tegen aan?
- *In welke mate zien historische verenigingen concurrentie voor Van Deventer op het gebied van betrouwbare historische stadsplattegronden uit midden 16^e eeuw?* Zijn er wellicht andere cartografen die 'net zo goed' of wellicht beter waren dan Van Deventer? En achten historische verenigingen deze dan evenzeer of wellicht ook evenmin betrouwbaar?

2. LEVEN, WERK EN BETROUWBAARHEID VAN JACOB VAN DEVENTER

Eerst zal ik u nu wat achtergrondinformatie geven over enkele zaken die betrekking hebben op Jacob van Deventer en zijn stadsplattegronden. Ik zal inzoomen op Van Deventer als 'startpunt' voor de cartografie, daarna ga ik nog even kort in op de vraag wanneer een kaart, volgens de huidige, bekende literatuur, gebruikt mag worden als een wetenschappelijk aanvaardbare historische bron.

Jacob van Deventer als 'startpunt' voor de Nederlandse cartografie

Van Deventer's eerste karteringen

Jacob van Deventer, buitenechtelijke zoon van ene Anna (achternaam onbekend) werd omstreeks 1500 geboren aan de Oudestraat 190 te Kampen. Over zijn vader is niets bekend, evenmin als over zijn uiterlijk of zijn exacte geboortjaar, maar wat dit laatste betreft gaat men uit van het jaar 1500, omdat een document bewaard is gebleven waarin als datum van inschrijving van Van Deventer aan de Katholieke Universiteit in Leuven (België) 24 april 1520 staat vermeld. De geboorteplaats Kampen is bekend uit bronnen betreffende Van Deventer 's nalatenschap uit de periode 1577-1578. Nadat hij rond 1510 met zijn inmiddels getrouwde moeder naar Deventer verhuisde, genoot hij hoogstwaarschijnlijk op de Latijnse school zijn vooropleiding en vertrok hij omstreeks 1516 naar een Deventer klooster. Contacten met de rector en stadsmedicus Johan Poortvliet hebben er misschien voor gezorgd dat hij een groeiende belangstelling kreeg voor medicijnen. In ieder geval is bekend dat hij, eenmaal studierend in Leuven, zich specialiseerde in de disciplines geneeskunde en wiskunde. Pas toen hij zich later op de landmeetkunde richtte en contact kreeg met Gemma Frisius, ontwikkelde hij (hoogstwaarschijnlijk aan de hand van Frisius' theorie) een nieuwe methode van driehoeksmeting waarmee hij zijn eerste provinciekaarten ontwierp. Van Deventer mat de afstand tussen twee kerktorens van twee plaatsen, en bepaalde met behulp van meetinstrumenten de hoeken van deze torens. Nu stelde hij vast hoe lang het stuk tussen de tweede en een derde kerktoeren (van een andere, omliggende plaats) was, waarna hij met behulp van wiskundige formules de lengte tussen de derde en de eerste kerktoeren kon berekenen. Deze methode wordt ook wel die van 'voorwaartse snijding' genoemd, waardoor zogeheten 'kerktorendriehoeken' ontstonden, met behulp waarvan de provinciekaarten konden worden vervaardigd.

Rond 1535 karteerde Van Deventer zijn eerste grote provincies. Gedurende een tijdspanne van vijftien jaar maakte hij 'gemeten ende gestelt nae rechter aert der geographien' plattegronden van de gewesten Brabant, Holland, Gelderland, Friesland, Zeeland en Vlaanderen, waarvan zowel die van Gelderland als van Zeeland een uitvoering in kopergravure kregen. Kenmerkend voor deze kaarten is dat Van Deventer er enkel dorpen, steden en waterlopen op heeft afgebeeld. Overige natuurlijke verschijnselen als bossen, duinen of heuvels zijn nergens zichtbaar.

Het bleek de start van een periode waarin vele stads- en gewestelijke besturen Van Deventer inhuurden voor kaartvervaardiging; rond 1540 werd hij zelfs bekroond met de titel 'keizerlijk geograaf'. Nadat hij tijdelijk in Dordrecht had gewoond, werd het Vlaamse Mechelen in 1542 zijn verblijfplaats samen met zijn vrouw Barbara Smets, wier beroep kaartenverkoopster was. Na het aftreden van keizer Karel V gaf koning Filips II hem rond 1558 voor jaarlijks fl. 200,- de opdracht waarmee hij het bekendst is geworden: het karteren van 300 steden in de Lage Landen in de vorm van netkaarten (overzichtskaarten van een stad, gecombineerd met een detailkaart). Deze werden gebundeld in atlasvorm. Als stad gold hierbij een 'nederzetting met stadsrechten'.

Van Deventer's stadsplattegronden

Jacob van Deventer, onder Filips II inmiddels 'koninklijk geograaf' geworden, voerde de opdracht op de volgende wijze uit. (Ik zal dit ondertussen illustreren aan de hand van zijn kaarten van Schoonhoven) Allereerst 'stapte hij wegen af', en mat de afstand op van rechte stukken straat. Een bocht was een breekpunt. Immers: er kan niet om een bocht heen gekeken worden. Wat Van Deventer op deze wijze dus 'in het vizier' had, werd door hem opgemeten. Na de bocht, waarvan hij de hoek met een hoekinstrument bepaalde, volgde een nieuw stuk straat, tot de volgende bocht. Ook deze hoek rekende hij uit, dan het derde 'stuk straat', enzovoorts. Net zo lang totdat hij de gehele stad, inclusief uitvalswegen op het platteland buiten de stad, 'afgestapt' had. Een kompas, afgestapt op het magnetische noorden, hielp hem daarbij te bepalen waar hij was.

Vervolgens maakte Van Deventer van deze 'afgestapte lijnstukken' een schets in stippellijn, waarbij de uniforme wijze centraal stond. Iedere muur, waterloop, stadspoort, kerk of ander bijzonder bouwwerk werd aan de hand van de meetkundige grondslag ingetekend, totdat de schets klaar was. Daarna volgde aan de hand van deze schetsen zogeheten 'minuutkaarten': de meetpunten uit de

schets (dikkere punten op kruisingen) nam hij over op de minuutkaart door het prikken van gaatjes. De richting van rechte wegen gaf hij (soms) aan met krassen van een naald, en het geheel werd afgemaakt met behulp van een pen en ingekleurd met waterverf. Tot slot voegde hij kaartinformatie toe, waardoor er een zeer betrouwbaar beeld ontstond van hoe de stad er in die tijd daadwerkelijk uitzag.

Hoogstwaarschijnlijk was de vervaardiging van deze minuutkaarten in 1569 klaar. Zij dienden als basis voor het vervaardigen van de netkaarten, die uiteindelijk in de atlassen moesten worden opgenomen.

Een netkaart bestaat overigens altijd uit een hoofdkaart en een bijkaart, een zogeheten carton

Op de bijkaart is enkel de stadsplattegrond te zien; de hoofdkaart toont ten opzichte van de minuutkaart vooral het stratenpatroon en de bijzondere bebouwing. De methode van vervaardiging van netkaarten is arbitrair. Over het algemeen wordt aangenomen dat zij hetzij gekopieerd zijn van de minuutkaarten, hetzij vervaardigd door het toevoegen van een tussenfase in het werkproces. In het laatst genoemde geval zou Van Deventer – alvorens te beginnen met het intekenen met de pen – het stratenpatroon en de bijzondere bebouwing hebben overgenomen van de minuutkaarten en de netkaarten hebben afgemaakt door bovenin iedere kaart een klein wapenschildje te schetsen. Aangezien de minuutkaarten echter in beide gevallen als ‘origineler’ gelden dan de netkaarten, worden bij historisch-topografisch onderzoek bijna altijd de minuutkaarten gebruikt. Dit laatste wordt echter sterk in twijfel getrokken door Henk Piet Deys, die in zijn in 1989 verschenen artikel *de stadsplattegronden van Jacob van Deventer, resultaten van recent onderzoek te Madrid* stelt dat minuutkaarten en netkaarten gelijkwaardig en los van elkaar zouden hebben bestaan. Daarnaast zou Van Deventer volgens Deys nog een ‘geheime’ serie minuten hebben gemaakt met wellicht commerciële doeleinden. De reeds in 1865 gevonden serie minuten zou volgens Deys een kopie zijn van de netkaarten. Recentelijk stelde Ahlers hier een andere visie tegenover. In zijn *Jacob van Deventer: nieuwe ideeën en nieuwe vragen* spreekt hij van ‘werktekeningen’. Deze zienswijzen van Deys en Ahlers komen echter verder nergens in overige literatuur terug.

Rond 1571, na ongeveer twaalf jaar passen en meten, waren de atlassen met de definitieve netkaarten waarschijnlijk voltooid. Dit wordt evenwel tegengesproken door Van 't Hoff, die in zijn *Jacob van Deventer – keizerlijk-koninklijk geograaf* meldt dat Van Deventer pas begin 1574 met zijn atlassen klaar was. De 300 steden heeft Van Deventer niet gehaald; van ongeveer 250 is het hem wél gelukt ze in kaart te brengen. Daarvan is tegenwoordig in ongeveer de helft van de gevallen nog altijd zowel een minuutkaart als een netkaart beschikbaar. Alle met een uniforme schaal van 1:8000, gericht op het noorden, en vervaardigd voor militaire doeleinden mogen zij beschouwd worden als topografische kaarten. Filips II had ze nodig voor zijn oorlogsvoering tegen de opstandige Nederlanden, en de plattegronden waren dan ook dienstgeheim, wat er voor zorgde dat zij niet voor de commerciële handel gebruikt mochten worden.

In maatschappelijk opzicht werden de tijden al gedurende de laatste karteringsjaren almaar roeriger, met de Beeldenstorm in 1566 als eerste teken van wat de tachtigjarige oorlog zou worden. Van Deventer moest met zijn atlassen en een deel van de minuutkaarten vluchten naar Keulen in Duitsland. De overige minuten bleven in Mechelen achter bij zijn vrouw. Viglius von Aytta, voorzitter van de Raad van State in Brussel, deed moeite om Van Deventer terug naar Mechelen te krijgen, maar tevergeefs.

Keulen was tevens de stad waar Van Deventer eind april 1575 of begin mei 1575 overleed. Viglius heeft toen een in deze plaats woonachtige schoonzoon van zijn vriend (en tevens belangenbehartiger voor Nederland in Madrid) Joachim Hopper, Cornelis van der Mijle, ingeschakeld om de netkaarten en de overige minuutkaarten weer terug naar de Nederlanden te krijgen. Die liet deze zeker niet ongevaarlijke opdracht uitvoeren door een van zijn knechten, waarna de plattegronden op 19 oktober 1575 in Brussel aan kwamen. Pas na Viglius' dood zijn de atlassen, wellicht door de nieuwe landvoogd Don Juan, naar Madrid gezonden. De minuutkaarten bleven in Brussel.

Naast provinciekaarten en stadsplattegronden zou Jacob van Deventer volgens Van 't Hoff ook nog ‘andere kaarten’ gemaakt hebben, zoals een algemene overzichtskaart van de Nederlanden, een kaart van Delfland en diverse proceskaarten van een gebied rondom Dordrecht. Dit zou allemaal

gebeurd zijn voordat hij begonnen was aan zijn stadsplattegronden. Ongelofelijk is het wat Van Deventer gepresteerd heeft. Een kartering van ongeveer 250 steden, in een tijdspanne van 15 á 20 jaar tot stand gebracht, waarbij rekening gehouden moet worden met het feit dat er in de wintermaanden niet of nauwelijks aan kon worden gewerkt, bewijst dat Van Deventer zijn tijd zeer efficiënt moet hebben ingedeeld. Hij reisde bovendien – altijd te voet – van de ene stad naar de andere, waarbij een kleine stad als Schoonhoven hem bijvoorbeeld veertien dagen kostte om er te komen. Zijn nauwkeurigheid spreekt boekdelen, en zijn werken zijn daarom ook van zeer grote waarde voor het historisch-cartografisch onderzoek.

De 'route' van de kaarten

Het merendeel van Van Deventer's stadsplattegronden is bewaard gebleven: vandaag de dag kunnen zowel de minuut- als de netkaarten op verschillende plaatsen in Europa nog altijd worden aanschouwd.

Een deel van de minuutkaarten, die lange tijd in het bezit van Van Deventers nakomelingen bleven, is in 1859 op een door Martinus Nijhoff georganiseerde veiling in Den Haag opgekocht door de Amsterdamse bibliograaf, boek- en prentenhandelaar Frederik Muller. Deze linkte zijn collectie onterecht aan Cristiaan Sgrooten, zich baserend op een artikel van de Belgische archivaris Pinchart over deze later beroemd geworden cartograaf. Pas in 1865, toen Wopke Eekhoff de verzameling had overgenomen, werden de plattegronden door deze stadsarchivaris van Leeuwarden geclassificeerd als kaarten van Jacob van Deventer. Eekhoff baseerde zich op een artikel uit 1839 van P.C. Molhuysen, bibliotheek-archivaris te Deventer en schrijver voor de Overijsselsche Almanak. Molhuysen sprak hierin over de correspondentie van rond 1570 tussen Viglius, Filips II en Van Deventer, waarin Viglius Van Deventer maande de atlasen met spoed te voltooien. Eekhoff zag een verband en de minuutkaarten waren 'herontdekt'.

Twee jaar later, in 1867, werden deze plattegronden door Eekhoff onder gebracht bij rijksarchieven van Nederlandse provincies en in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel. Hier kunnen zij tot op de dag van vandaag worden geraadpleegd. De nog over gebleven netkaarten in atlasvorm (twee van de drie banden, met in totaal 178 plattegronden – de eerste band van de Brabantse en Waalse gewesten is verloren gegaan) bleven in Madrid. In 1884 zijn zij in de Biblioteca Nacional geïdentificeerd als 'van Van Deventer afkomstig'.

Binnen Nederland ontstond rond 1917 het idee een atlas van de stadplattegronden van Jacob van Deventer uit te geven. Immers: de nog bestaande kaarten werden her en der verspreid bewaard, en wat was er mooier dan een overzichtelijke, uniforme weergave van de karteringen van Van Deventer? Het waren Robert Fruin en Martinus Nijhoff die deze bundeling tot stand brachten en publiceerden onder de titel *Nederlandsche steden van de 16^e eeuw: Plattegronden van Jacob van Deventer*. Daarmee is meteen het eerste standaardwerk genoemd wat lange tijd geraadpleegd werd wanneer men onderzoek deed naar Van Deventers kaarten. Als basis werd hierbij uitgegaan van de minuutkaarten; waar nodig (wanneer er een plattegrond ontbrak), werd de netkaart uit de Madrileense atlas over genomen. Enkele decennia later hebben auteurs als Bert Van 't Hoff, Co Visser en Cornelis Koeman zich in het werk van Van Deventer verdiept. Recent onderzoek is gedaan door Henk Piet Deys, Peter van der Krogt en Willy Ahlers.

Kaartcriteria

Nu de stadsplattegronden van Van Deventer besproken zijn, is het voor dit onderzoek interessant om na te gaan of de kaarten al dan niet bruikbaar zijn als wetenschappelijk-historische bron. Om er achter te komen of een oude kaart – in zijn algemeenheid – 'door mag' als wetenschappelijk-historische bron, dient deze van tevoren getoetst te worden aan verschillende criteria. Ik beroep me daarbij op de cartograaf Cornelis Koeman, die in zijn studie *Oude kaarten als bron van de Geschiedwetenschap* (1984) een rangorde heeft ontwikkeld op basis van zes niveaus, waarbij hij kaarten indeelt op grond van hun 'bewijskracht'. Daarnaast benut ik de geschiedkundige criteria, opgesteld door de historicus Van Mingroot in zijn onder de titel 'De oude kaart als historische bron' gepubliceerde bijdrage aan de bundel *Kaarten met geschiedenis 1550-1800: een selectie van oude*

getekende kaarten van Nederland uit de Collectie Bodel Nijenhuis (1989). Waar het hier in de eerste plaats om gaat is de vraag of een kaart al dan niet als 'nauwkeurig' mag worden beschouwd. Volgens prof. Michael Blakemore en cartograaf John Harley (1980) hangt dit af van drie verschillende aspecten, die zij in hun *Concepts in the History of Cartography* beschrijven: chronometrische, geodetische en topografische nauwkeurigheid. Hieronder volgt een nadere beschrijving van deze drie aspecten.

- Chronometrische nauwkeurigheid: de datering van de kaart. Wanneer een oude kaart wordt onderzocht, is het soms nog maar de vraag of het jaartal dat (wellicht) boven de kaart staat in overeenstemming is met de werkelijke ouderdom ervan. Hoe weet een onderzoeker immers zeker dat een kaart die volgens de plattegrond zelf uit bijvoorbeeld 1860 stamt, in dit jaartal daadwerkelijk vervaardigd is en niet veel ouder is? Methoden om hier achter te komen zijn microscopische papieranalyse, detailanalyse en analyse van het wel of niet aanwezig zijn van bepaalde elementen op een kaart.

- Geodetische of planimetrische nauwkeurigheid: het 'afstandenvraagstuk'. Hoe wordt duidelijk of de aangegeven afstanden tussen plaatsen of gebieden in overeenstemming zijn met de werkelijkheid? Om dit te achterhalen worden vaak kaarten van nu over de kaarten van toen heen gelegd. Hier bestaan tegenwoordig zeer geavanceerde, digitale middelen voor.

- Topografische nauwkeurigheid: de 'kwantiteit en kwaliteit van het getekende'. Hoeveel informatie staat er op de kaart, en hoe gedetailleerd is deze informatie? Vaak hebben oude kaartenmakers zich laten leiden door maatschappelijke omstandigheden die speelden in de tijd waarin zij leefden, zowel op het politieke als op het commerciële of sociale vlak. Voor het oplossen van dit vraagstuk valt moeilijk één alomvattende standaard te formuleren: iedere kaart móet hierbij beschouwd worden als uniek in zijn eigen context.

Wat betreft Van Deventer, kan over de nauwkeurigheid van zijn kaarten het volgende worden gemeld: 'Exact chronometrisch' zijn de kaarten moeilijk betrouwbaar. Er kan niet of nauwelijks per kaart van iedere stad precies worden vastgesteld wanneer deze vervaardigd is, maar over het algemeen wordt aangenomen dat de Brabantse en Vlaamse steden als eerste gekarteerd zijn. Dit omdat op deze plattegronden de windrichtingen nog in het Latijn staan aangegeven, terwijl dit op de overige kaarten al in het Nederlands gebeurt, uitzonderingen daar gelaten, zodat bijvoorbeeld Visser het houdt op een start in de Hollandse steden. Daarnaast ontbreekt op bijna iedere kaart het jaartal waarin hij gemaakt zou moeten zijn: enkel die van Vlissingen (1545) en de Damvillers (1569) hebben er een. Met name in het geval van Vlissingen kán dit jaartal niet kloppen, omdat bekend is dat Filips II pas in 1558 de opdracht tot de kaartvervaardiging gaf. Dordrecht hult zich in raadselen: Van 't Hoff meldt dat óók deze stad al in 1545 door Van Deventer zou zijn gekarteerd. Mogelijk is dit gebeurd toen Van Deventer hier korte tijd woonde. Van Delft is bekend dat Van Deventer hier ten hoogste in 1558 geweest moest zijn, omdat in dat jaar de Boterbrug werd gebouwd en Van Deventer deze op zijn kaart nog niet heeft ingetekend. Voor het Noord-Hollandse Hoorn geldt tot slot hetzelfde, zij het dat het hier gaat om de demping van een deel van de Gouw in 1563, die bij Van Deventer opnieuw niet aanwezig is. Dit alles relativerend: in een 'globalere tijdsindeling van bijvoorbeeld twintig jaar', zijn de kaarten wél een stuk nauwkeuriger.

Geodetisch gezien is de nauwkeurigheid zeer groot. Van Deventer was hierin, onder meer met dank aan zijn meetmethode van driehoeksmeting bij zijn provinciekaarten, erg nauwkeurig. Wanneer bijvoorbeeld de plattegrond van Van Deventer van Amsterdam rond 1560 beschouwd wordt, valt er vandaag de dag nergens een afwijking groter dan tien meter te ontdekken ten opzichte van de daadwerkelijke situatie. Ook topografisch zijn de kaarten van Van Deventer betrouwbaar, zij het dat de uitvalswegen en bepaalde bebouwing soms minder goed zijn ingetekend. Daarentegen heeft Van Deventer erg veel aandacht besteed aan details als oevers van meren, kerktorens of ligging van boerderijen. De minuutkaarten zijn hierbij nauwkeuriger dan de netkaarten.

Tot zover wat betreft het eerste deel. Het is nu pauze. Na de pauze zal ik het blikveld verleggen naar de gevonden resultaten bij historische verenigingen, en zal ik u laten zien hoe er maatschappelijk gezien tegen het betrouwbaarheidsvraagstuk wordt aangekeken.

3. RESULTATEN: JACOB VAN DEVENTER BIJ HOLLANDSE, HISTORISCHE VERENIGINGEN

Werkwijze

Welkom terug. Zoals gemeld zal in dit deel *de praktijk* behandeld worden: de focus komt vanaf nu dan ook te liggen op de historische verenigingen. Zoals voor de pauze al aangegeven heb ik geprobeerd te ontdekken in hoeverre stadshistorische verenigingen van een door Van Deventer gekarteerde Hollandse stad, de kaart van Van Deventer beschouwen als 'betrouwbare historische bron' bij de bestudering van hun stad. Hiervoor dient dus een gedachtegang achterhaald worden, een 'denkproces', waarvoor met vertegenwoordigers van de geselecteerde historische verenigingen interviews zijn afgenomen, bij voorkeur met een auteur die bij historische publicaties de meeste content levert voor een tijdschrift of jaarboek. Immers: zulk een persoon levert daadwerkelijk de stukken, en zal dus het beste kunnen beoordelen of het opnemen van Van Deventers werk wel of niet gewenst is. Was zo iemand niet beschikbaar, dan heb ik contact gezocht met een anderszins publicerend lid van de historische vereniging. Getracht is de interviews op een dusdanige wijze te structureren dat deze analoog liepen aan de theoretische lading, zoals besproken in het deel voor de pauze.

De onderzochte historische verenigingen zijn niet de eerste de beste en van willekeurige Nederlandse steden, maar verenigingen van de *tien* belangrijkste *Hollandse* steden uit de tijd van Van Deventer (tussen 1500 en 1575). Voor het gewest Holland is gekozen, omdat dit het gebied van de Nederlanden is, waarin de vroegste karteringen uit de Nederlandse geschiedenis werden verricht. Deze staan alle beschreven in de stedenatlas *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden* uit 1652 van de beroemde firma Blaeu. In het hoofdstuk 'Steden van Holland en Westvriesland' somt Joan Blaeu als eerste deze ranglijst van de tien belangrijkste steden op.

Resultaten

Om te beginnen laat ik u aan de hand van de kaarten van Schoonhoven zien, wat er zoal opvalt aan de plattegronden. Hier ziet u opnieuw de kaarten die ik u voor de pauze ook al heb laten zien, inclusief een fotografische reproductie rechtsonder. De kaart linksonder is hiervan een detail. Wat Schoonhoven betreft kan ik u de volgende resultaten vertellen:

Allereerst is Van Deventer 'voor heel veel onderzoek een uitgangspunt'. Voor de stad Schoonhoven heeft hij de oudste plattegrond vervaardigd, en is daarom erg belangrijk. Bij een vergelijking met bijvoorbeeld de schilderijkaart van Crabeth uit 1521, met de kaarten van Pieter Sluyter, of met kaarten van Blaeu die gebruikt zijn voor onderzoek naar het riviertje de Zevender, blijkt dat het bij Van Deventer toen al 'klopte'. De belangrijke gebouwen en de weergave van Nieuwpoort (dat militair gezien ten opzichte van Schoonhoven zeer gunstig gelegen was) zijn zowel op de minuut- als de netkaart zichtbaar. Als verschil tussen de kaarten, wijs ik op een 'aangeplakt stuk' van de netkaart. Met betrekking tot het militaire doel het volgende: 'het ging niet om die stadsplattegrond'. Veel belangrijker was dat duidelijk werd hoe je door middel van het aangeven van het waterpeil een omringend gebied onder water kon zetten en hoe je de stadsgracht kon dempen. De 'in- en uitlaat' van dit water voor de stadsgracht van Schoonhoven gaf Van Deventer dan aan met een kringeltje. Daarnaast is een perroen (of kogelpaal) zichtbaar op de netkaart. Deze duidt op een oefenplaats voor de schutterij en is daardoor tevens een bewijs voor de militaire functie van de kaart. Qua kaartbetrouwbaarheid in zijn algemeenheid is vooral de minuutkaart zeer betrouwbaar, vooral topografisch ('heel correct en nauwkeurig') en chronometrisch (na vergelijking met de eerder genoemde Crabethkaart). Kennis rondom Van Deventer is er ook: de atlasuitgave van Visser- en Koeman is bekend, als ook het artikel uit het tijdschrift *Heemkunde* uit 2012 en andere publicaties van Co Visser. Bij de plattegronden van Fruin & Nijhoff (onder) zijn de verschillen met de uitgave van Visser- en Koeman (boven) zichtbaar in een dikkere stadswal, en de nog kleine 'Dam'.

De beschouwing als betrouwbare, historische bron levert tot slot het resultaat 'keurig in orde' op. De term 'Van Deventer als startpunt' is aanvankelijk moeilijk te beoordelen; na enig denkwerk komt er een houtsnedekaart van Holland boven drijven die 'ouder is, maar minder nauwkeurig'. Het eindoordeel over oude kaarten is tot slot 'mooi'.

Vervolgens zal ik nu doorgaan op de belangrijkste overeenkomsten en verschillen tussen de tien steden, en daarna komen tot enkele algehele trends die zichtbaar werden bij de verenigingen. Vooraf een belangrijke kanttekening: dé mening van een historische vereniging bestaat niet. Altijd draait het om beschouwingen van individuele personen.

Een vergelijking in achtergrond

De meest voorkomende professe van de deelnemers is 'gemeentearchivaris' (vier keer). Daarnaast hebben twee mediëvisten en twee archeologen aan het interview deelgenomen, een journalist, een museumconservator en een illustrator. Bij één interview is het beroep van de participant niet ter sprake gekomen. Het aantal personen betreft hier meer dan tien, omdat er twee interviews zijn geweest waaraan twee personen tegelijk hebben meegewerkt.

Acht verenigingen gebruiken 'wel eens' oude kaarten. Vier van deze leden hebben binnen hun amateur-stadshistorische club een belangrijke functie: zo hebben er een voorzitter, een bestuurslid, een secretaris en een redacteur van het Jaarboek meegewerkt. Alle participanten zijn publicist. Tot slot gebruikt ieder van hen oude kaarten, wat zo'n beetje de enige 100%-score oplevert.

Vergelijkingen aan de hand van Van Deventers leven

Zodra Van Deventer ter sprake komt, valt het volgende op: drie maal is er weinig tot niets over zijn leven bekend (Oud-Dordrecht, Haerlem en Scydam), twee maal is er wel sprake van kennis, maar is deze beperkt (Delfia-Batavorum, Oud-Leiden en Oud-Gorcum) en vier maal (Amstelodamum, Die Goude, Roterodamum en Historische Vereniging Schoonhoven) is de hoeveelheid informatie zeer uitgebreid, waarvan één keer zelfs gigantisch (Die Goude). Vaak kwam men met een grote verscheidenheid aan aspecten, waarvan de 'opdracht die hij van de Spaanse keizer heeft gehad' de belangrijkste is. Komt de 'stadsplattegrond in het algemeen' zelf ter sprake, dan wordt deze telkens op een zodanig andere wijze beschouwd dat er nauwelijks een lijn in valt te ontdekken. Daarbij is sprake van een zeer breed scala aan onderwerpen, van boeken waar de plattegronden in opgenomen zijn (Oud-Leiden) tot technische details aanwezig op de kaart van Van Deventer (Die Goude). Tot slot weten negen van de tien steden tijdgenoten van Van Deventer te noemen die voor hun stad belangrijk waren (enkel Haerlem kent er geen), en blijkt ook deze vraag een zeer brede uitkomst op te leveren. Braun & Hogenberg is hierbij het vaakst voorkomend (drie keer – Delfia-Batavorum, Die Goude en Oud-Gorcum), boven Potter (twee keer – Roterodamum en Scydam) en Guiccardini (Roterodamum en Historische Vereniging Schoonhoven).

Vergelijkingen aan de hand van Van Deventers' stadsplattegronden

Wat betreft de stadsplattegronden van Van Deventer, was er bij de meeste historische verenigingen duidelijk sprake van overeenstemming over het doel dat ze hadden: voor vijf verenigingen is dit militair. Bij drie kwam dit onderwerp niet ter sprake (Haerlem, Oud-Leiden en Oud-Gorcum) en Oud-Dordrecht twijfelde, omdat de stad nooit vestingwerken heeft gehad. Zeer stellig was de mening van Sprokholt vertegenwoordiger van Die Goude: Filips II kán vanuit Spanje 'niet gevoeld hebben dat er een opstand zou uitbarsten en dat het daadwerkelijk tot een oorlog zou komen'.

Het verschil tussen de minuut- en netkaarten levert vervolgens een interessant beeld op: zes keer weten de participanten wat dit verschil is en vier maal niet. Belangrijker echter: bij Oud-Leiden en Roterodamum komt het voor dat het begrip minuutkaart als zodanig wel bekend is, terwijl de door Van Deventer vervaardigde plattegrond van de desbetreffende stad verloren is gegaan. Dit kán duiden op veel kennis en gebruik van oud 16^e-eeuws kaartmateriaal in de genoemde steden. Na korte toetsing blijkt ook dat dit klopt: zowel de heer van Maanen uit Leiden als de heer Ratsma uit Rotterdam hebben in het verleden vaak van verschillende soorten oude kaarten gebruik gemaakt.

Ook kaartspecifieke informatie van minuut- en netkaarten van de steden geeft een brede uitkomst, zij het dat hier voor iedere stad een andere 'route' geldt. Niet alle steden beschikken immers over een minuutkaart én een netkaart. De voorkeur ging hierbij uit naar het eerst laten zien van de minuutkaart en daarna de netkaart, waarna tot slot naar de verschillen kon worden gevraagd. Deze volgorde heeft echter maar bij drie verenigingen op deze wijze plaats gevonden (Oud-Dordrecht, Die Goude en Scyedam), bij vier clubs werden de minuut- en netkaart tegelijk voorgelegd (Haerlem, Amstelodamum - wegens tijdnood -, Oud-Gorcum, en Historische Vereniging Schoonhoven), en drie steden beschikken enkel over een netkaart (Delft, Leiden en Rotterdam).

Wanneer het draait om de antwoorden die gegeven worden aangaande de minuut- en netkaarten, dan is 'stadsspecifieke details' voor zes steden wellicht nog wel de beste respons die gegeven mag worden bij 'het voorleggen van de *eerste* kaart'. Zo wordt bij Oud-Dordrecht de merkwaardige vorm van de stadsgracht genoemd op de minuutkaart, en heeft Delfia-Batavorum het op de netkaart over de 'vorm van de binnenstad'. De drie verenigingen die een *tweede* kaart voorgelegd krijgen, trekken allemaal direct de vergelijking met de minuutkaart, waarbij de voorkeur van Oud-Dordrecht naar de netkaart uit gaat, omdat deze onder andere kleuriger is, Die Goude de netkaart juist onnauwkeuriger vindt en op basis daarvan de minuutkaart prefereert, en Scyedam de kaarten 'in elkaars verlengde' acht, omdat beiden een ander doel dienen (privébezit versus eindproduct). De amateurhistorische clubs die beide kaarten *tegelijk* kregen (Haerlem, Amstelodamum, Oud-Gorcum en Historische Vereniging Schoonhoven) vergelijken uiteraard meteen, met naast opnieuw 'stadsspecifieke details', als belangrijkste verschil de taal (Nederlands op de minuutkaart, Latijn op de netkaart) en het carton (niet aanwezig op de minuutkaart, wél op de netkaart). Oud-Gorcum kiest hierbij voor de minuutkaart, omdat zij deze digitaal in haar archief heeft. Nijhoff & Fruin levert tot slot voor *alle* verenigingen een directe vergelijking op, waarbij de 'sprankelendere kleuren' voor velen direct in het oog springen. Aan zes personen is in dit kader ook een voorkeur gevraagd, waarvan de helft (Haerlem, Oud-Leiden en Oud-Gorcum) aangeeft deze jaren '20-uitgave, onder meer wegens de hierboven al genoemde redenen, te verkiezen boven de plattegrond uit de uitgave van Visser en Koeman.

In het verlengde van deze 'eerste indruk' die voor de plattegronden geldt, ligt vervolgens het aspect kaartbetrouwbaarheid, waarbij, tijdens het zoeken naar termen, opnieuw geen algehele visie mag worden gegeven. Zo vielen enerzijds sommige zinsneden duidelijk in het topografische vlak (versimpelde detaillering, Delfia-Batavorum) maar ontstond er anderzijds soms juist een veel algemener beeld (betrouwbaarheid afhankelijk van het doel waarvoor de kaart gemaakt is, Oud-Gorcum). Aan vijf verenigingen (Haerlem, Oud-Leiden, Amstelodamum, Scyedam en Historische Vereniging Schoonhoven) is voorafgaand aan deze vraag het artikel van Blakemore & Harley voorgelegd, maar dit bleek bij geen van allen bekend.

Voor dit onderzoek nog meer van belang, is de toetsing van de aspecten uit dit artikel op de kaarten van Van Deventer. Over deze nauwkeurigheidsuitkomsten kan het volgende worden gemeld: 'chronometrisch' is bij negen steden behandeld, (enkel bij Haerlem kwam dit niet aan bod) met als uitkomst dat hier over het algemeen 'zeer positief' tegenaan wordt gekeken. Zo geeft Roterodamum Van Deventer chronometrisch zelfs een 10 en noemt Historische Vereniging Schoonhoven de kaart, na vergelijking, correct.

Geodetisch geldt dit, opnieuw voor 9 steden (ditmaal zonder Historische Vereniging Schoonhoven) anders. Weliswaar zijn vijf verenigingen positief, maar twee achten dit niet te beoordelen (Haerlem en Oud-Gorcum) en zowel Oud-Leiden als Delfia-Batavorum noemen respectievelijk 'veel vertekening' en 'niet alles juist'. Wellicht is een codering naar het begrip 'niet positief, niet negatief' op zijn plaats. Topografisch tot slot zijn de meesten weer wél een stuk enthousiaster, maar niet zó positief als bij het chronometrische aspect: vijf van de acht steden (zonder Delfia-Batavorum en Oud-Leiden) vinden Van Deventer hier 'goed' op scoren, Amstelodamum (niet alles staat er op) en Die Goude (te weinig gedetailleerd) gaan hier tegenin.

Vergelijkingen aan de hand van literatuur over Van Deventer

Wat betreft de literatuur over kaarttoetsing en historische bronnencriteria, is Koeman bekend, enkel Delfia-Batavorum heeft nog nooit van de cartograaf gehoord. Koemans artikel kennen de participanten daarentegen een stuk minder. *Oude kaarten als bron voor de geschiedeniswetenschap: Een classificatie op grond van bewijskracht* wordt als 'gelezen' verondersteld bij Oud-Leiden, Roterodamum, Oud-Gorcum en Scyedam. Van der Sloot uit laatstgenoemde stad voegt hier echter aan toe dat hij liever een artikel van Van Oosterom prefereert, die iedere bron gelijkwaardig acht. Van Mingroot zit alleen in het geheugen van Ratsma (Roterodamum) en De Vries (Oud-Gorcum), die zelfs de term 'bronnenkritiek' weet te reproduceren.

Draait het vervolgens om literatuur over Van Deventer zelf, een vraag die bij alle tien de verenigingen gesteld is, dan weet de helft méér namen dan enkel Koeman te reproduceren. *Uit zichzelf* worden op deze wijze bijvoorbeeld Deys (Amstelodamum), Eekhoff (Roterodamum) en Visser (Historische Vereniging Schoonhoven) genoemd. Laatstgenoemde komt hier ook het vaakst (drie van de vijf keer – Amstelodamum, Die Goude en Roterodamum) naar voren na *herkenning*: in dit geval werden de namen van auteurs over Van Deventer genoemd en werd onderzocht in welke mate men al dan niet bekend was met de auteur. Bij Die Goude, waar 'alles over Van Deventer in Nederland en België' gelezen was, bleek Visser overigens nog gewerkt te hebben, iets wat bij Van 't Hoff bij Roterodamum ook het geval was en daardoor in beide gevallen persoonlijke herkenning opleverde. Delfia-Batavorum is in dit kader de enige vereniging waar niets over Van Deventer kon worden genoemd, ook niet na herkenning. De 'recente' discussie tussen Ahlers en Visser aangaande Van Deventers werk en leven kwam tot slot nergens naar voren (en is overigens ook niet direct naar gevraagd).

Een vergelijking in algehele visies

Vervolgens kan nu een alomvattende zienswijze worden gegeven, aangaande de manier waarop er bij historische verenigingen tegen Jacob van Deventer aangekeken wordt. Hoewel ieder interview uniek is, zijn hier namelijk drie patronen te ontdekken:

Het eerste patroon met betrekking tot een alomvattende visie wat betreft Van Deventer is het gegeven dat vier historische verenigingen hun mening construeren op basis van 'stadsplattegrond-inhoudelijke kenmerken over Van Deventer'. Het gaat hier om de verenigingen Amstelodamum, Die Goude, Roterodamum en Historische Vereniging Schoonhoven. Specifiek voor de verenigingen zelf draait het dan in drie van de vier gevallen om het 'doel van de kaarten' (Die Goude, Roterodamum en Historische Vereniging Schoonhoven), waarbij het militaire doel bij de Historische Vereniging Schoonhoven sterk aangehangen wordt (aangeplakt stuk, kogelpalen op de kaart ingetekend), bij Roterodamum gehamerd wordt op het feit dat dit doel defensief van aard was (de wegen op het platteland waren niet belangrijk), en bij Die Goude dit doel wordt bestreden (Filips II kan nooit oorlog hebben voorzien). Roterodamum en Historische Vereniging Schoonhoven zijn hierin elkaars contradictie: Roterodamum acht 'de stad als zodanig' veel belangrijker dan het omliggende land; bij Historische Vereniging Schoonhoven is dit andersom. Amstelodamum tot slot, slaat een zijweg in, en baseert haar mening op basis van 'topografische onnauwkeurigheid' (niet alles staat er op).

Het tweede patroon wordt zichtbaar aan de hand van drie verenigingen die een 'vergelijkingsmethode' aanhangen. In dit geval draait het om Oud-Dordrecht, Oud-Leiden en Oud-Gorcum. Zij baseren hun mening over Van Deventer op het gegeven dat zij hem kunnen meten aan een andere, voor zijn tijd belangrijke cartograaf. Oud-Dordrecht en Oud-Gorcum geven hierbij de voorkeur aan 'de andere kaartenmaker' – voor de twee steden respectievelijk Pieter Sluyter en Braun & Hogenberg. Oud-Dordrecht wijdt dit aan het feit dat Sluyter zeer nauwkeurig grotere gebieden dan Van Deventer heeft gekarteerd, en waardeert Sluyter op basis hiervan dan ook meer, Oud-Gorcum acht Braun & Hogenberg 'gedetailleerder'. Oud-Leiden draait dit alles om: de vergelijking met de voor Leiden belangrijke oud-kaartenmaker Liefink levert in dit geval juist een voordeel voor Van Deventer op, omdat Liefink 'veel vertekening' geeft.

Het laatste patroon bevat een zienswijze aan de hand van 'kaartgebruik', die voor Haerlem en Scyedam als belangrijkste visie mag worden opgevat. Beide steden delen hierin dezelfde mening: 'het is afhankelijk van met welk onderzoek je bezig bent'. Uitspraken over Van Deventer worden in dit

kader dan ook telkens gekoppeld aan 'datgene waar je onderzoek naar doet'. Zo geldt voor Haerlem dat voor kadastronderzoek niet Van Deventer, maar de kaart van De Hooghe wordt gebruikt, en acht Scydam iedere bron als zijnde gelijkwaardig, in relatie tot het onderzoek waarvoor deze bron gebruikt wordt. Een belangrijke opmerking hierbij is dat Van Deventer volgens Van der Sloot nog nooit onderuit is gehaald.

Delfia-Batavorum tot slot staat op zichzelf, en beschouwt het geheel meer aan de hand van een 'actuele visie'. 'Wat heb je liggen op de plank?', aldus De Haan uit deze stad. In dit kader geldt hier dat bij een cartograaf of onderwerp dat op een specifiek moment de boventoon voert, daar de meeste aandacht naar uit gaat.

Concluderend bestaan er hier dus drie duidelijke visies, te weten meningen aan de hand van de 'stadsplattegrond-inhoudelijke kenmerken', de 'vergelijkingen met andere cartografen' en het 'kaartgebruik'.

4. CONCLUSIE: JACOB VAN DEVENTER ALS BETROUWBARE, HISTORISCHE BRON?

Aan het einde van dit onderzoek wordt nu de blik gericht op een alomvattend beeld betreffende Jacob van Deventer als betrouwbare, historische bron. Naast de bevindingen die bij historische verenigingen naar boven kwamen, zal hier tevens (waar mogelijk) een terugkoppeling worden gemaakt naar wat er wetenschappelijk gezien allemaal al over Van Deventer bekend is. De beantwoording van de, in de inleiding vastgestelde hoofdvraag zal gebeuren met behulp van de vier, dekkende deelvragen. Deze zullen eerst worden behandeld, alvorens een respons gegeven kan worden op de centrale vraagstelling en er een revisie zal worden gegeven aan de hand van het plaatsen van de conclusies in een bredere, maatschappelijke discussie.

Historische verenigingen en geschiedkundig onderzoek

De eerste deelvraag van dit onderzoek luidde: *In hoeverre worden historische kaarten bij historische verenigingen voor geschiedkundig onderzoek gebruikt?* Voordat deze vraag nu kan worden beantwoord, dient eerst een duidelijk onderscheid te worden gemaakt tussen twee verschillende vormen van gebruik van een kaart, die bij historische verenigingen naar boven kwamen. Dit zijn enerzijds illustratief gebruik en anderzijds onderzoeksmatig gebruik van een historische kaart. De eerste vorm betekent hier dat kaarten puur en alleen gebruikt worden *ter ondersteuning* van een tekst die over een bepaald onderwerp gaat; onderzoeksmatig gebruik van een historische kaart duidt op het gegeven dat historische verenigingen écht *'onderzoek naar de kaart zelf'* doen. In dit laatste geval komen dan bijvoorbeeld aspecten als betrouwbaarheid om de hoek kijken.

Wanneer er nu gezocht wordt naar een antwoord op de bovenstaande vraag, dan blijkt er, wat betreft de historische verenigingen, een unanieme respons te kunnen worden gegeven: *alle* tien de verenigingen gebruiken historische kaarten puur en alleen ter illustratie. Er wordt dus geen onderzoek naar de kaarten zelf gedaan. Wél door de participanten zelf, waarbij qua kaartgebonden literatuur Koeman en Donkersloot-de Vrij over het algemeen het meest bekend blijken, maar dit gebeurt dan vrijwel altijd in opdracht van de instantie waar deze persoon werkzaam is, en niet in opdracht van de historische vereniging. De redenen hier achter worden misschien nog wel het beste verwoord door Aron de Vries, bestuurslid van Oud-Gorcum, die, tot slot vrij vroeg in het vraaggesprek meldt (bewerkt citaat): *'Het is een beetje zo bij de vereniging denk ik, dat de meeste leden geïnteresseerd zijn in zaken die zich in de 20^e eeuw afspelen, of dingen die ze zelf hebben meegemaakt. En er zijn een aantal leden, maar die zijn toch wel erg verbonden ook aan de archiefdienst, die zich bezig houden met oudere zaken. Ik denk dat met zaken van vóór 1800, daar houden zich misschien een vijf-zestal mensen mee bezig'*.

Historische verenigingen en het belang van Van Deventer's stadsplattegronden

Voor het beantwoorden van de tweede deelvraag, gesteld als: *welk belang hechten historische verenigingen aan de stadsplattegronden van Van Deventer?*, kan in eerste instantie wellicht een simpel antwoord worden gegeven. Alle verenigingen achten de plattegronden, met – waar bekend –

een voorkeur voor de Nijhoff-Fruinuitgave, namelijk 'van belang'. De mate waarin en de achterliggende redenen verschillen echter zeer sterk, en kunnen wellicht nog het beste uiteengezet worden aan de hand van het begrip 'kaartbetrouwbaarheid'. Dit aspect vormt namelijk voor zes van de tien verenigingen in eerste instantie een directe verbinding met het belang van de stadsplattegrond, waarbij deze kan worden onderverdeeld in een geodetische en een topografische component. Opvallend is dan dat de chronometrische nauwkeurigheid in dit kader door niemand wordt genoemd.

Van deze zes verenigingen koppelen drie (Haerlem, Oud-Leiden en Roterodamum) dit belang meteen aan de geodetische nauwkeurigheid, de drie anderen (Delfia-Batavorum, Amstelodamum en Scyedam) aan de topografische. De overige vier verenigingen noemen deze componenten helemaal niet, en koppelen dit belang in eerste instantie aan de functie (Die Goude en Historische Vereniging Schoonhoven) en aan de 'vergelijking met anderen' (Oud-Dordrecht en Oud-Gorcum). Van deze laatste twee verenigingen, die sowieso de vergelijkingsmethode aanhangen, mag nu heel voorzichtig worden gesteld dat zij de plattegronden van 'iets minder belang' achten dan de andere acht steden. Immers: bij Oud-Dordrecht is er meer waardering voor Pieter Sluyter, en Oud-Gorcum geeft de voorkeur aan Braun & Hogenberg. Let echter wel: beide verenigingen zijn ook veel minder bekend met Van Deventers plattegronden dan de andere steden! Deze uitspraak dient daarom duidelijk in zijn context te worden weergegeven, wat bij dezen gebeurd is. Andere uitspraken over de categorisering van de verenigingen aan de hand van hun algehele visie in relatie tot het belang wat er gehecht wordt aan de stadsplattegronden mogen hier niet worden gedaan: er zit daarvoor te veel verscheidenheid in de antwoorden.

De visie van de overige acht kan in dit kader, na zorgvuldige afweging van de mate van betrouwbaarheid dan wel de functie het beste worden vermeld onder de term 'groot belang'. Een zienswijze die ook in de literatuur aan bod kwam, waar Koeman zijn werken al zeer nauwkeurig noemde en van grote waarde achtte voor historisch-cartografisch onderzoek. Daarnaast is het voor veel steden de vroegst bekende plattegrond, of, zoals de voorzitter van de Historische Vereniging Schoonhoven, René Kappers, al meldde (bewerkt citaat): *'Het is de oudste stadsplattegrond van Schoonhoven en hij wordt bij ons gewoon veel gebruikt'*.

Historische verenigingen en de plattegronden als 'cartografisch startpunt'

In hoeverre gelden stadsplattegronden van Van Deventer voor historische verenigingen als 'cartografisch startpunt'?, is de derde deelvraag die beantwoord moet worden voordat er een sluitend antwoord gegeven kan worden op de hoofdvraag. De term 'cartografisch startpunt' is gebaseerd op het gegeven dat Van Deventer, zoals uit de literatuur is gebleken, de eerste was die op grootse schaal en op uniforme wijze ongeveer 250 steden in de Nederlanden karteerde.

Historische verenigingen, die in dit kader opnieuw níet in de 'algehele visiegroepering' mogen worden geplaatst wegens alweer te verschillende antwoorden) hebben wat betreft dit startpunt géén afwijkende visie: negen van de tien verenigingen, zijn het namelijk eens met de bevindingen uit de literatuur. Enkel Oud-Dordrecht beschouwt de cartograaf Schilder als 'eerder' en zegt op deze vraag duidelijk 'nee'.

Zeven van de negen verenigingen die Van Deventer wél als startpunt beschouwen, plaatsen wel enkele kanttekeningen bij dit startpunt. Amstelodamum en Roterodamum maken hierbij de meest kritische kanttekening: zo gaat de hoofdstad 'deels' mee in deze visie en beschouwt de proceskaarten als 'vroeger' en gaat Roterodamum 'grotendeels' mee met de toevoeging: er zijn ook oudere plattegronden. In oplopende volgorde behandelen dan twee verenigingen, Haerlem en Historische Vereniging Schoonhoven, een vergelijking met respectievelijk proceskaarten en een oude houtsnedekaart, maar komen tot de conclusie dat Van Deventer nauwkeuriger is en dus als startpunt mag worden gezien. Die Goude voegt de kritische noot toe: 'in hele hoge mate door triangulatie'; de overige vier geven een volmondig 'ja', bij 'Delfia-Batavorum en Scyedam toegevoegd met de term 'een voorloper'. Oftewel Hans van der Sloot uit Schiedam (bewerkt citaat):

'In principe werkt hij in een periode dat de echte cartografie nog moet gaan beginnen, dus het is sowieso wonderlijk dat ie al dit werk heeft kunnen doen, met eigenlijk niet meer dan eenvoudige driehoeksmeting tot zijn beschikking. Nee, ik vind het zeker een startpunt.'

Historische verenigingen en concurrentie voor Van Deventer

Op basis van de visiegroeperingen zou men wellicht kunnen verwachten dat de verenigingen die de 'vergelijkingszienswijze' aanhangen, sneller concurrentie voor Van Deventer zouden zien dan de verenigingen die onder een andere visie gegroepeerd kunnen worden. Bij het beantwoorden van de laatste deelvraag, gesteld als *In welke mate zien historische verenigingen concurrentie voor Van Deventer op het gebied van betrouwbare historische stadsplattegronden midden 16^e eeuw?*, blijkt dit echter niet het geval: ook hier valt tot slot geen link te ontdekken.

Eerder dient deze vraag gekoppeld te worden aan de zoektocht naar 'andere 16^e-eeuwse cartografen'. Negen van de tien verenigingen weten immers stadsafhankelijke tijdgenoten voor Van Deventer te reproduceren, waarbij Braun & Hogenberg (drie keer) het vaakst wordt genoemd, boven Potter (twee keer) en Guiccardini (twee keer).

Het antwoord mág hier echter niet los van de context worden gegeven! Iedere stad is anders, en iedere stad heeft ook andere tijdgenoten die per stad voor Van Deventer al dan niet een concurrent waren. Heel voorzichtig kan worden gesteld dat Braun en Hogenberg, genoemd bij Die Goude, Oud-Gorcum en Delfia-Batavorum, in de desbetreffende steden een concurrent was voor de beroemde cartograaf, maar de Haan uit Delft voegt hier ogenblikkelijk aan toe dat hij er te weinig vanaf weet om er een echt gegrónde uitspraak over te mogen doen. Cornelis Anthoniszoon wordt bij Amstelodamum als concurrent genoemd; Liefrink bij Oud-Leiden. In dit laatste geval wint Van Deventer. Van Maanen uit Leiden hierover: *'Liefrink zit duidelijk een vertekening in'*.

In de overige vijf steden (Oud-Dordrecht, Haarlem, Rotterdam, Schiedam en Schoonhoven) heeft Van Deventer géén concurrentie gehad. Wél waren er in vier van deze vijf steden 'andere 16e-eeuwse kaartenmakers', zoals Potter in Rotterdam en Schiedam en Guiccardini in Rotterdam en Schoonhoven) maar die vervaardigden vaak een heel ander soort kaarten (grotere karteringen, niet van steden op zich) met een totaal ander doel zoals proceskaarten, en mogen dus niet als concurrent worden beschouwd. Of, zoals Ratsma van Roterodamum aangeeft (bewerkt citaat): *Ik zie geen concurrenten voor Van Deventer in die periode: Jan Potter, die werkt voor liefdadigheidsinstellingen, in Rotterdam voor het Heilige Geesthuis. In Delft, waar hij woonde, ook voor dat soort instellingen en ook wel voor waterschappen. En hij maakte kaarten in verband met processen'*.

Hoofdvraag

Nu alle deelvragen zijn beantwoord, zal, onder meer aan de hand van de antwoorden die hierop gegeven zijn, worden getracht een respons te vinden op de hoofdvraag. Deze hoofdvraag wordt hieronder nu eerst kort herhaald.

In hoeverre beschouwen stadshistorische verenigingen van een door Van Deventer gekarteerde Hollandse stad, de kaart van Van Deventer als 'betrouwbare historische bron' voor hun stad?

De componenten 'geschiedkundig onderzoek (met daarbij kaartgebonden literatuur)', 'belang van de stadsplattegronden (met daarbij de betrouwbaarheid)', 'concurrentie voor Van Deventer' (met daarbij bekendheid met andere 16e-eeuwse cartografen) en 'Van Deventer als cartografisch startpunt', vormen tezamen een zeer belangrijk geheel voor het beantwoorden van de hoofdvraag. Uit deze onderdelen is gebleken dat er, ondanks het gegeven dat er vaak een grote verscheidenheid aan antwoorden te beluisteren valt, toch ook wel 'één lijn' zichtbaar is. Zo worden oude kaarten in zijn algemeenheid bij de historische verenigingen 'als illustratie' gebruikt, wordt het belang van de plattegronden 'groot' geacht (met dank aan voornamelijk de kaartnauwkeurighedsaspecten, waar Van Deventer grotendeels goed op scoort) heeft Van Deventer merendeels geen concurrenten en wordt hij door negen van de tien verenigingen in meer of mindere mate als startpunt beschouwd.

Is het nu geoorloofd op basis van deze bevindingen een uitspraak te doen over de wijze waarop de historische verenigingen Van Deventer beschouwen als betrouwbare, historische bron? Dit is een gecompliceerd vraagstuk. Enerzijds, op het eerste gezicht misschien wél, een optelsom van de toch voornamelijk positieve zienswijzen aangaande Van Deventer, levert een beeld op waar de beroemde cartograaf als 'goed' uit tevoorschijn komt. Dit blijkt ook uit de antwoorden van de historische verenigingen zelf, waar unaniem *alle* amateur-historische clubs de 16e-eeuwse kaartenmaker 'juist' en 'betrouwbaar' achten.

Anderzijds moet deze uitspraak in zijn context worden gezien, die vaak voor iedere vereniging anders is. Hoewel zij allemaal tot hetzelfde, unanieme, positieve oordeel komen, met bijvoorbeeld in Gouda uitspraken als 'een van de beste', is de 'route tot dit oordeel' zeer verscheiden. Zo beschikken zij niet allemaal over dezelfde hoeveelheid kennis over Van Deventer, hebben zij niet allemaal even veel over de cartograaf gelezen, of was er voor Van Deventer in de ene stad meer concurrentie dan in de andere. Daarnaast prefereert de ene vereniging algehele zienswijzen aan de hand van bijvoorbeeld stadsplattegrond-inhoudelijke kenmerken en de andere aan de hand van vergelijkende kenmerken.

Nog belangrijker is echter: Van Deventer is de afgelopen twintig jaar bij *alle* historische verenigingen *nooit* gebruikt als onderzoeksmateriaal, maar puur ter illustratie! Zeven van de tien verenigingen (enkel Amstelodamum, Oud-Gorcum en Scydam niet) publiceerden in dit kader in een jaarboek of tijdschrift 'wel eens' een artikel waar hij kon dienen ter verduidelijking van een geschreven tekst – hierover valt verder geen specifiekere uitspraak te doen, omdat dit té weinig voorkwam – , maar zijn plattegronden zijn door niemand aan de hand van cartografische- of historische bronnencriteria onderzocht, om op deze wijze te bepalen of Van Deventer al dan niet als betrouwbare, historische bron mag gelden. Bij het vellen van een oordeel over het vraagstuk óf een plattegrond een betrouwbare, historische bron is, is het bijna een vereiste Van Deventer hier aan te toetsen, iets wat ook in het literatuuronderzoek naar voren is gekomen en hier ook gebeurd is.

Weegt dit laatste aspect dan tot slot zó zwaar dat op basis hiervan de uitspraken van de historische verenigingen als ongeldig kunnen worden beschouwd? Nee, dat zeker niet. Dat Van Deventer door de amateurhistorici, die veelal bij archiefdiensten werken, unaniem als 'betrouwbaar' mag worden beschouwd (vooral chronometrisch) is zeker een gegrond gegeven, waar zij zelf inmiddels genoeg argumenten voor hebben aangedragen om tot deze visie te komen en de doelstelling dus is behaald. Maar het 'nooit doen naar onderzoek', met daarbij bijvoorbeeld de toetsing van een kaart op de algemene bronnencriteria, is toch op zijn minst een gemis, en er kan hierdoor nooit een *volledige* vergelijking tot stand komen op basis van de bevindingen uit de literatuur. Het zijn aspecten die, bij het vormen van een algehele opvatting over Van Deventer bij historische verenigingen, toch zeker als belangrijk gegeven dienen te worden meegenomen.

Een positieve afsluiting tot slot. De hoop dat dit hier besproken onderzoek naar de betrouwbaarheid van Van Deventer ooit nog eens gebeurt, is er in ieder geval wél, oftewel opnieuw De Vries van Oud-Gorcum (bewerkt citaat):

Ik zou het wel leuk vinden als over Van Deventer geschreven werd. We hadden eerst een soort monografie-uitgave, een tijdschrift. Ik denk dat dat voor veel mensen toch wel ver van hun af staat. Die monografie zijn we (nu) aan het omturnen naar een soort jaarboek, en het jaarboekje mag ook een stukje wetenschappelijker zijn. Dus daar zou dit soort discussies of dit soort onderwerpen prima in kunnen.

GEBRUIKTE LITERATUUR

- Ahlers, W (2004), *Jacob van Deventer, nieuwe ideeën en nieuwe vragen*. In: Caert-Thresoor 23, pp. 59-64.
- Blaeu, Joan Willemszoon (1652), *Toonneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden, met hare Beschrijvingen*. Amsterdam: Joan Willemszoon Blaeu.
- Blakemore, M.J. & J.B. Harley (1980), *Concepts in the History of Cartography*. Cartographica Vol. 17, No. 4; Monograph 26. Toronto: University of Toronto Press. Chapter 5: The Search for Accuracy, pp. 54-75.
- Deys, H.P. (1989), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer. Resultaten van recent onderzoek te Madrid*. In: Caert-Thresoor 8, pp. 81-95.
- Hoff, B. van 't (1939), *De Nederlandse gewestelijke kaarten en stedeplattegronden vervaardigd door Jacobus van Deventer*. In: Het Nederlandsch Archievenblad, no. 47, pp. 19-32.
- Hoff, B. van 't (1953), *Jacob van Deventer. Keizerlijk-koninklijk geograaf*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Koeman, C. (1984), *Oude kaarten als bron voor de geschiedeniswetenschap: Een classificatie op grond van bewijskracht*. Caert-Thresoor 3, pp. 18-24.
- Krogt, P.C.J. van der (2006), *Welke steden karteerde Van Deventer voor Filips II in diens 'landen van herwärts overe'?* In: Caert-Thresoor 25, pp. 116-120.
- Mingroot, E. van (1989), *De oude kaart als historische bron*. In: D. de Vries (red), *Kaarten met geschiedenis 1550-1800: een selectie van oude getekende kaarten van Nederland uit de Collectie Bodel Nijenhuis*. Utrecht: HES, pp.16-30.
- Nederlandse Vereniging voor Kartografie (1991), *Kartografisch woordenboek*. Utrecht: Nederlandse Vereniging voor Kartografie.
- Pouls, H.C. (1989), *De driehoeksmeting of triangulatie*. In: Caert-Thresoor 8, pp. 61-71.
- Visser, J.C. (1984), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. In: Bakker, F.J. (red.), *Stad in kaart. Voordrachten gehouden op het congres 'de historische stadsplattegrond, spiegel van wens en werkelijkheid'*. Groningen, 18-19 november 1983, pp. 29-38.
- Visser, J.C. (1992), *Inleiding*. In: C. Koeman & J.C. Visser (1993-1998), *De stadsplattegronden van Jacob van Deventer*. Alphen a/d Rijn: Stichting tot bevordering van de uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer.
- Visser, J.C. (1993), *Jacob van Deventer alias Van Campen? De jonge jaren van een keizerlijk-koninklijk geograaf*. In: Caert-Thresoor 12, pp. 63-67.
- Visser, J.C. (1995), *Inleiding*. In: J.C. Visser (1995), *Door Jacob van Deventer in kaart gebracht*. Weesp: Robas Facsimile Fonds.